

Bouwstenen voor nieuwe filosofie

Inhoudelijk eindverslag van de vakvernieuwingscommissie van de VFVO

Kiki Varekamp
Ine Raangs
Philippe Boekstal
Stefan de Groot
Ben Bornebroek
Arjan de Visser

Maart 2024

Op de voorkant is een schilderij van Vincent van Gogh te zien waarin wordt uitgerust van de gedane arbeid. Dit staat voor de commissie; wij zijn klaar. Eenieder is vrij om zichzelf te zien in één van beide personen.

Voorstel vakvernieuwingscommissie

Leden vakvernieuwingscommissie:

Philippe Boekstal, Ben Bornebroek, Stephan de Groot, Ine Raangs,
Kiki Varekamp & Arjan de Visser

Met speciale dank aan: Vincent Bekkering & Caitlin Ionescu
(voormalig commissieleden)

Woord vooraf

Voor u ligt het advies van de vakvernieuwingscommissie (vvc) filosofie die in opdracht van de VFVO een voorstel heeft geformuleerd voor de SLO (Stichting Leerplan Ontwikkeling). De SLO zal mede op basis van dit advies komend najaar in een nieuwe commissie verdergaan met de daadwerkelijke uitwerking van een nieuw examenprogramma filosofie.

Van groot belang is dat de commissie geenszins de indruk wil wekken dat het hier gaat om een voorstel voor hoe het nieuwe curriculum voor filosofie er *definitief* uit moet komen te zien. Ten eerste betekent dit dat wanneer er thema's, eindtermen of mogelijke uitwerkingen worden geformuleerd, dit niet gaat om een hermetisch afgesloten lijst waar niets meer bij zou mogen of af zou kunnen. Ten tweede betekent dit dat formuleringen die er nu staan zelf ook nog verder kunnen (of moeten) worden uitgewerkt.

In de verschillende bijeenkomsten van de commissie zelf, maar ook in bijeenkomsten met leden van de VFVO, zijn herhaaldelijk meerdere invalshoeken besproken en is er steeds naar brede consensus gezocht. Het voorstel dat hier nu ligt mag daarom het karakter dragen dat ook kenmerkend is voor het vak filosofie: open, vanuit meerdere perspectieven bekeken en — vooral — tot verder denken uitnodigend.

Het voorstel dat voor u ligt dient, kortom, te worden gelezen *als een advies dat een richting aangeeft voor hoe verder te werken, met daarbij enkele suggesties voor hoe dit eruit kan komen te zien.*

Hieronder zal daarom onderscheid gemaakt worden tussen een *advies*, dat vanuit meerdere bijeenkomsten met leden van de VFVO (bijvoorbeeld in april 2023 en bij de laatste veldraadpleging in maart 2024) brede consensus draagt; *onderbouwing* van dit advies; en tot slot *suggesties* voor verdere uitwerking.

Advies

Vanuit de landelijke veldraadpleging, de VFVO en de commissie zelf is er breed gedragen consensus voor:

- Het loslaten van de beperkende structuur van domeinen om zo het filosofisch vragen en bevragen opener van karakter te maken. Het werken met **thema's** zou ervoor kunnen zorgen dat vraagstukken vanuit meerdere filosofische deelgebieden kunnen worden aangevlogen. Belangrijk hierbij is dat het werken met thema's dit open karakter voorstaat en niet uiteindelijk weer terugvalt in de 'oude' structuur van domeinen. (Zie onder voor verdere onderbouwing.)
- Het curriculum te formuleren vanuit **vraagstukken**. Filosoferen kenmerkt zich door te vragen, te bevragen en door te vragen. Filosofie onderscheidt zich mede door haar manier van vragen van andere vakken. Dit punt sluit aan bij het bovenstaande punt van thema's: een thema kan gezien worden als middel om vraagstukken te openen naar meerdere domeinen, meerdere manieren van zien.
- Een prominente rol voor **filosofische vaardigheden** zoals deze nu worden gesuggereerd (zie hieronder) met een verdere, grondige uitwerking daarvan. Bij het vragende karakter van filosofie hoort immers ook de vaardigheid om filosofisch met deze vragen om te gaan. Het gaat hierbij zowel om toetsvaardigheden als om vaardigheden die thuishoren in het filosofielokaal.
- Zorg dragen voor inclusiviteit en diversiteit in verschillende filosofische vraagstukken en standpunten. Het filosoferen vanuit thema's en vraagstukken werkt dit eveneens in de hand. Een mogelijke optie is het hanteren van een **'pairing menu'**, waarbij canonieke westerse denkers en niet-canonieke denkers, en / of denkers uit een andere traditie dan de westerse, met elkaar in een productieve dialoog gaan. Het risico van het pairing menu is evenwel dat de vergelijking te kunstmatig, directief, oppervlakkig en/of relativistisch wordt. Ook kan het voor overladenheid zorgen en de ruimte van docenten inperken. (Voor onderbouwing van het pairing menu zie onder.) Het werken met 'pairing menu' betekent overigens geenszins dat er niet ook productieve vergelijkingen tussen 'canonieke' filosofen kunnen blijven bestaan, of dat vraagstukken niet ook op een andere manier kunnen worden behandeld.

- Een duidelijk(er) onderscheid te maken tussen **havo en vwo**, zowel inhoudelijk als wat betreft vaardigheden.

Bij dit alles is er vanuit veld, commissie en vakvereniging de wens om het programma niet te overladen. De hoeveelheid stof (stromingen, vaardigheden, denkers) in het huidige programma wordt als het maximaal wenselijke ervaren.

Onderbouwingen

Thema's

Het idee is om de domeinen los te laten en te vervangen door thema's die ieder weer opgesplitst zijn in vragen. Argumenten hiervoor zijn:

1. Leerlingen leren met de thema's (en de daaruit voortkomende vragen) van meet af aan dat filosofie vanuit vragen werkt. Wij zien het (leren) stellen van vragen als de kern van ons vak. Met vragen wordt meer gedacht vanuit wat relevant is voor de leerlingen.
2. De huidige indeling in domeinen is opgedeeld in 3 delen: begrippen, begrippenparen en toonaangevende visies. Dit gaat uit van een meer top-down manier van doceren dan werken vanuit vragen. Wij willen vanuit levende vragen die bij leerlingen spelen (en de activiteit van het filosoferen) een thema uitwerken.
3. Een indeling die uitgaat van thema's (met de tot denken uitnodigende vragen) maakt het mogelijk dat er vanuit meerdere filosofische tradities gewerkt wordt en met 'pairing'.
4. De domeinen kunnen als 'brillen' worden gebruikt: ethische / antropologische / epistemologische vragen (etc.) kunnen binnen elk thema worden gesteld. (Naar het voorbeeld van *Ik. Filosofie van het zelf*). In vraagstukken kunnen we meerdere brillen terug laten komen, waardoor we meer perspectivisch kunnen werken.
 - a. Voorheen konden we bepaalde standpunten niet bespreken omdat ze niet binnen een domein vielen.
 - b. De domeinen - als brillen - kunnen op deze manier veelzijdiger / fluïde worden ingezet, waar de huidige indeling soms tot een wat kunstmatige opdeling leidt (denk aan hoe de filosofie van Kant is opgehakt in drie aparte domeinen, terwijl dit eigenlijk allemaal uit elkaar voortvloeit). Een epistemologische vraag kan bijvoorbeeld ook sociaal-filosofische

implicaties hebben (denk aan het begrip 'hermeneutisch onrecht' van Miranda Fricker)

5. Overstappen naar thema's en het loslaten van de oude domeinen geeft een idee van een 'nieuw jasje'.

'Pairing menu'

In het kort:

'Pairing menu', is de methode waarbij canonieke westerse en niet-canonieke dan wel niet-westerse denkers met elkaar in productieve dialoog worden geplaatst. Het voornaamste doel hiervan is om op deze manier ruimte te maken voor andere geluiden buiten de bestaande canon. We hopen hiermee een inclusiever curriculum te maken.

Daarbij is het wel relevant om een paar kritische opmerkingen te plaatsen:

1. Het tegenover elkaar plaatsen van twee denkers uit verschillende culturen kan het beste als een gedachte-experiment worden gezien en niet als onderdeel van een filosofisch of historisch onderzoek (stel Descartes en Confucius ontmoeten elkaar en krijgen ruzie over de ziel). Gedachte-experimenten hebben vaak het doel om iets beeldend duidelijk te maken (bv. *de Chinese kamer*). Ze zijn zelden onderdeel van strenge bewijsvoering en bekommeren zich minder om empirische zaken zoals de onmogelijkheid dat een dergelijk gesprek echt zou kunnen hebben plaatsgevonden. Hiermee worden de resultaten van 'pairing menu' in voldoende mate gerelativeerd. Bij een gedachte-experiment is het mogelijk om een soort winst- en verliesrekening op te stellen; in welke zin zet de vergelijking ons op het verkeerde been en wat winnen we er juist mee?
2. Als je het met iemand niet eens bent dan vind je elkaar doorgaans wel in de vaststelling dat je voor beiden een relevant thema te pakken hebt. Over de vraagstelling is doorgaans overeenstemming te verkrijgen, over het antwoord niet. Is er echter over de vraagstelling geen overeenkomst, dan is het gesprek zinloos en zijn de gesprekspartners als twee boten die elkaar passeren in de mist. Wil 'pairing menu' iets opleveren dan is er ergens een punt van overeenkomst nodig.
3. Het doel van pairing is een evenwichtige leerwinst. De namen die worden genoemd zijn middelen om deze leerwinst te bereiken. Het lijkt op koken; de ingrediënten dienen een totaal. Een geïsoleerde discussie over de filosofen kan niet zonder het geheel in ogenschouw te nemen: we willen een grote variëteit aan manieren van 'pairen' laten zien. Zowel contrasterend, als aanvullend en het behandelen van zowel canonieke denkers als niet-canonieke denkers. Dit om een nieuwe eenzijdigheid te voorkomen.

Op basis van het bovenstaande, moeten we concluderen dat een goed gebruik van 'pairing menu' nauw luistert en mogelijk zelfs averechts kan werken. Ons voorstel is dat in de nieuwe situatie 'pairing menu' pas plaatsvindt als de leerling daar goed op is voorbereid door tenminste het methode-probleem expliciet te bespreken (een verdergaande analyse en wellicht zelfs onderzoek naar de voorwaarden voor het gebruik van deze methode is dan wenselijk).

Aan het einde van het filosofie curriculum dat leerlingen doorlopen is het idee om samen met de leerlingen terug te kijken op het gebruik van 'pairing menu' als methode. Vooral bij het laatste verwachten we een groot leereffect (lees o.a.: hermeneutisch bewustzijn).

Suggesties voor verdere uitwerking

Gekozen is een aanzet te geven voor vaardigheden (gezien de wens om vaardigheden een prominente rol in het nieuwe curriculum te geven) en het thema *Goed, kwaad en geluk*. Ook volgt een suggestie voor indelen in thema's en voor mogelijk onderscheid tussen havo en vwo. Zoals in de inleiding is aangegeven: deze suggesties zijn onvolledig en hebben niet het karakter van een definitief voorstel. Het dient te worden gelezen als een mogelijke richting die verder moet worden onderzocht.

Vaardigheden

Doelzin:	Uitwerking:
1. De kandidaat kan filosofische vragen stellen en uitleggen hoe een filosofische vraag verschilt van een andere soort vraag.	<ul style="list-style-type: none">➤ vragen stellen die een abstract denkproces vergen waarbij mogelijke antwoorden worden afgewogen aan de hand van ideeën, argumenten, waarden, intuïties, overtuigingen.➤ formuleren van filosofische vragen bij alle mogelijke onderwerpen.

<p>2. De kandidaat kan een filosofisch begrip definiëren.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ een begrip verbinden met en onderscheiden van verwante begrippen. ➤ de betekenis van een begrip verduidelijken aan de hand van tegenstellingen. ➤ een begrip in context (persoonlijk, maatschappelijk, theoretisch) kunnen plaatsen aan de hand van een voorbeeld. ➤ bij een begrip handelingen en ervaringen formuleren die een concretisering/de praktische toepassing van het begrip laten zien (of omgekeerd: abstraheren). ➤ verschillende definities van een bepaald begrip kunnen vergelijken en afwegen. ➤ Bij gegeven definities bepalen wat er mogelijk wordt buitengesloten (bijvoorbeeld groepen).
<p>3. De kandidaat kan bij een filosofisch vraagstuk relevante prealabele vragen stellen en vooronderstellingen en implicaties formuleren.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ relevante begrippen vaststellen die in het vraagstuk een rol spelen (zie hierboven 2). ➤ bij het vraagstuk onderliggende vragen formuleren die de analyse van het vraagstuk ondersteunen. ➤ bij verschillende standpunten rond een vraagstuk uitleggen op welke vooronderstellingen deze standpunten berusten (vooronderstellingenonderzoek) ➤ verschillende standpunten evalueren aan de hand van de mogelijke implicaties van deze standpunten én deze implicaties afwegen.

<p>4. De kandidaat kan bij een filosofisch vraagstuk verschillende posities onderbouwen en toepassen.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ voor- en tegenargumenten formuleren en deze evalueren. ➤ vaststellen waarop argumenten zijn gebaseerd (rede, autoriteit, ervaring etc.) ➤ bij het vraagstuk verschillende handelingsopties formuleren en evalueren. ➤ het vraagstuk uitleggen aan de hand van concrete ervaringen. ➤ een narratief / discours / context begrijpen als het geheel van waarden, normen, gewoonten, protocollen, overtuigingen, vooronderstellingen over de wereld, over de mens. ➤ narratieven / discours / contexten signaleren en verduidelijken in alledaagse, maatschappelijke, populaire fenomenen (zoals kunst, media, gebouwen). ➤ bij een gegeven narratief / discours / context alternatieve narratieven (met daarmee gepaarde vooronderstellingen) opstellen.
<p>5. De kandidaat kan een standpunt of theorie onderzoeken op coherentie van de gegeven argumenten en onderliggende vooronderstellingen.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ interpreteren van teksten waarbij verschillende uitspraken in de tekst met elkaar worden vergeleken en getoetst op onderlinge samenhang en geldigheid. ➤ tegenstrijdigheden (incoherentie) binnen een tekst weergeven. ➤ schijnbare tegenstrijdigheden weerleggen.

<p>6. De kandidaat kan in een gesprek denkprocessen van zichzelf en anderen onderzoeken en bepalen waarom je wel / niet tot gemeenschappelijk begrip kunt komen.</p>	<ul style="list-style-type: none">➤ standpunten / gedachtegangen van anderen herhalen en / of samenvatten.➤ verhelderingsvragen stellen.➤ uitleggen waarin en waardoor standpunten (van zichzelf) en / of anderen) verschillen of overeenkomen.➤ reflecteren op voortgang van gesprek en gemaakte denkstappen.➤ eigen mening (met onderliggende aannames en wereldbeeld) bevragen en heroverwegen.
--	--

Indeling thema's

De thema's die commissie voorstelt - voor zowel het vwo als de havo - zijn:

- a. Bewustzijn & identiteit
- b. Goed, kwaad & geluk (*deze wordt in dit document verder uitgewerkt*)
- c. Taal, kennis & werkelijkheid
- d. Samenleven, diversiteit & rechtvaardigheid

Hierbij dient te worden opgemerkt dat het doel van het werken vanuit thema's vooral is om vraagstukken te openen naar meerdere deelgebieden binnen de filosofie. Zo kan het filosoferen vanuit thema c mogelijk ook leiden tot de filosofische deelgebieden logica en wetenschapsfilosofie. Dit dient verder te worden uitgewerkt.

Onderscheid havo & vwo

We adviseren dat havo een eigen curriculum heeft en niet een soort 'vwo-light' wordt.

Onderscheid in inhoud:

- Bij havo en vwo adviseren we het behandelen van dezelfde vier thema's
 - omwille van de herkenbaarheid en de doorstroommogelijkheden adviseren we wel dezelfde vier thema's bij HAVO en VWO.
- Andere vormgeving van de thema's in havo en vwo:
 - met het behandelen van andere soorten vragen bij havo en vwo
 - met meer eindtermen per thema in het programma van vwo (bijvoorbeeld 5 eindtermen per thema voor het vwo, ten opzichte van 2 à 3 per thema in de havo)
 - met daarbij meer abstractie in het vwo-programma
 - meer casuïstiek en grotere nadruk op gedachte-experimenten in het programma van de havo
 - behandeling van minder namen in het havo-programma

Onderscheid in vaardigheden:

- Ook in vaardigheden adviseren we een differentiatie tussen de havo en het vwo:
 - De doelzinnen (zie kolom op de pagina's hierboven) zijn hetzelfde, maar de differentiatie zit 'm in het abstractieniveau van de uitwerkingen (rechterkolom met de uitwerkingen).

Eindtermen thema Goed, Kwaad & Geluk

1. De kandidaat kan een eigen definitie formuleren van de begrippen 'goed', 'het goede leven', 'het kwaad' en 'geluk'.
2. De kandidaat kan aangeven wat (noodzakelijke) voorwaarden zijn voor een goed leven.
3. De kandidaat kan uitleggen wat intersubjectiviteit inhoudt en daarbij beargumenteren hoe relaties bepalend kunnen zijn voor het goede leven.
4. De kandidaat kan uitleggen wat waarden zijn, waar deze op gebaseerd zijn en wat het verschil is tussen instrumentele en intrinsieke waarden.
5. De kandidaat kan beargumenteren welke innerlijke en externe factoren een goed leven bevorderen én in de weg staan.
6. De kandidaat kan beargumenteren wat het verband is tussen een opvatting over de menselijke natuur en waardoor het menselijk handelen gemotiveerd wordt.
7. De kandidaat kan uitleggen onder welke voorwaarden de mens (moreel) verantwoordelijk is of niet.
8. De kandidaat kan verschillende redeneringen om tot een moreel oordeel te komen weergeven en toepassen.
9. De kandidaat kan aangeven of morele oordelen subjectief en cultureel gebonden zijn of niet.
10. De kandidaat kan met voorbeelden uitleggen wat een moreel dilemma is en hierbij mogelijke oplossingen aangeven.

Voorbeelden van uitwerkingen van eindtermen van Goed, Kwaad & Geluk

Eindterm 3:

De kandidaat kan uitleggen wat intersubjectiviteit inhoudt en daarbij beargumenteren hoe relaties bepalend kunnen zijn voor het goede leven.

Toelichting bij eindterm 3, als voorbeeld:

Aristoteles & Held

(pairing menu: *aanvullend en / of contrasterend*)

Hoe de mens zich dient te gedragen om geluk te kunnen bereiken, is het onderwerp van **Aristoteles'** *Ethica Nicomachea*. Aristoteles beweert dat mensen tussen twee uitersten het juiste midden dienen te houden. Volgens Aristoteles' ethiek kunnen we dat midden vinden door bepaalde deugden te ontwikkelen. Daarna komt het erop aan de deugd te verfijnen door veel te oefenen. Door deugdzaam te leven bereiken we volgens Aristoteles *eudaimonia*, grofweg te vertalen als 'geluk' of een 'goed leven'.

Virginia Held stelt zich duidelijk op als voorstander van een ethiek van zorg als alternatief voor de deugdethiek. Volgens Held richten deugdethische theorieën zich ten eerste op de neigingen en karaktertrekken van individuen, terwijl een ethiek van zorg zich juist richt op de relaties tussen individuen. Ten tweede ziet een ethiek van zorg mensen als gedeeltelijk gevormd door hun relaties met anderen, in tegenstelling tot het individualisme dat volgens Held kenmerkend is voor de deugdethiek.

Verantwoording leerwinst leerlingen: de leerling wordt uitgedaagd na te denken over het vraagstuk of het goede leven als individualistisch opgevat moet worden of dat het goede leven juist per definitie in termen van relaties gezien moet worden.

Eindterm 5:

De kandidaat kan beargumenteren welke innerlijke en externe factoren een goed leven bevorderen én in de weg staan.

Toelichting bij eindterm 5, als voorbeeld:

Epicurus & Boeddhisme

(pairing menu: *aanvullend én contrasterend*)

Het doel van het goede leven is volgens **Epicurus** het nastreven van geluk (*eudaimonia*). Dit kun je bereiken door gematigd genot, vrijheid van mentale onrust

en fysieke pijn. Hiervoor is het vergaren van kennis (van wat geluk is en hoe het te bereiken) en het bezig zijn met filosofie een noodzakelijke voorwaarde.

Het **boeddhisme** gaat net als het epicurisme in op het thema lijden. In het boeddhisme wordt de term *dukkha* gebruikt (wat vaak wordt vertaald als 'lijden'). Volgens het boeddhisme is het gewone leven doordrongen van *dukkha*, wat wordt veroorzaakt door de illusoire overtuiging dat er een permanent, individueel 'zelf' bestaat. De overtuiging in het bestaan van een 'zelf' leidt tot een eindeloos verlangen, dat onverzadigbaar is omdat het uitgaat van het idee dat ons 'zelf' andere eveneens illusoire dingen permanent kan bezitten. Aan dit verlangen kan alleen worden ontsnapt door verlichting te bereiken, wat betekent dat je middels meditatie en contemplatie inzicht krijgt in de waarheid van '*anatman*' (vertaald als 'geen-zelf').

Verantwoording leerwinst leerlingen:

- a. **Primair:** De leerling krijgt enerzijds inzicht in het feit dat wereldwijd is nagedacht (gefilosofeerd / gecontempleerd) over de rol van pijn en lijden in relatie tot de vraag naar het goede leven.
- b. **Secundair:** Daarnaast krijgt de leerling inzicht in het vraagstuk (of het risico?) van incommensurabiliteit van termen uit verschillende filosofische tradities.

Eindterm 10:

De kandidaat kan met voorbeelden uitleggen wat een moreel dilemma is en kan hierbij mogelijke oplossingen aangeven.

Toelichting bij eindterm 10, als voorbeeld:

Foot & Thomson

(pairing menu: *contrasterend en aanvullend*)

Filosoof **Philippa Foot** maakt een belangrijk onderscheid tussen het *doen* van kwaad enerzijds en kwaad *toelaten* anderzijds. Dit onderscheid illustreert ze aan de hand van haar beroemde gedachte-experiment: het 'rolleyprobleem' (1978). Hierin geeft ze twee voorbeelden:

1. Een rechter moet kiezen tussen het veroordelen en doden van een onschuldige man, of het toestaan dat vijf onschuldigen omkomen in een rel.
2. Een trambestuurder moet kiezen tussen het omschakelen van de wissel, waardoor een vastgebonden onschuldige man wordt doodgereden, of het ongewijzigd doorrijden, waarbij vijf onschuldige mensen omkomen.

Foot stelt dat het doden in het eerste geval verkeerd is, maar in het tweede geval niet. Ze redeneert dat dit soort situaties mensen mogelijk zou kunnen aanzetten om de 'Doctrine of Double Effect' te aanvaarden, die een onderscheid maakt tussen kwaad dat strikt *beoogd* is en kwaad dat slechts *verwacht* is. Foot argumenteert echter dat de gevallen beter verklaard kunnen worden door het onderscheid tussen *doen* en *toelaten* van kwaad: de rechter moet kiezen tussen het doden van één persoon en het toelaten dat vijf mensen sterven, terwijl de trambestuurder moet kiezen tussen het doden van één persoon en het doden van vijf mensen.

De filosoof **Judith Jarvis Thomson** wijzigde het scenario door de keuze bij een buitenstaander, in plaats van de trambestuurder, te leggen. Dit verschil is belangrijk, omdat de buitenstaander duidelijk kiest tussen doden en laten sterven, en toch lijkt het nog steeds geoorloofd om de wissel om te halen. Dit ondermijnt Foot's claim dat het verschil tussen doen en toelaten onze intuïtie over deze gevallen verklaart. Dus wat is dan wel het verschil?

Later wijzigt Thomson haar standpunt en beargumenteerde ze dat de consensus dat het voor de buitenstaander geoorloofd is om de wissel om te halen, onjuist is. Ze biedt de lezer een derde optie: de wissel omgooien zodat je zelf wordt gedood. Uiteraard zouden weinigen van ons dit doen. Als dat zo is, beargumenteert ze, dan hebben we ook niet het recht om de wissel om te gooien naar een vreemdeling. Dit zou hetzelfde zijn als iemands portemonnee stelen om aan liefdadigheid te geven. Thomson beweert dat het nog steeds fout is om de wissel om te halen, zelfs zonder de optie om hem op jezelf te richten.

Verantwoording leerwinst voor de leerling:

- a. **Primair:** De leerling leert omgaan met het morele dilemma dat wordt geschetst in het trolleyprobleem en de ethische implicaties ervan.
- b. **Secundair:** Hoewel het trolleyprobleem een algemeen bekend voorbeeld is, weet lang niet iedereen dat het trolleyprobleem van Foot komt. Om deze reden wordt Foot misschien lang niet altijd gezien als canoniek. Hiermee problematiseren we de term 'canoniek'. Zo krijgt de leerling het inzicht dat ook vrouwelijke filosofen canoniek kunnen zijn en dat vrouwelijke filosofen zich niet uitsluitend bezig houden met gender en feminisme. Verder geeft dit inzicht in de dynamieken van buitensluiting die bij het samenstellen / formuleren van de canon een rol spelen / hebben gespeeld.

Nog een ander voorbeeld van een moreel dilemma: Thomson vs. Singer ('A Defense of Abortion': The violinist)

Eindterm 3

De kandidaat kan uitleggen wat intersubjectiviteit inhoudt en daarbij beargumenteren hoe relaties bepalend kunnen zijn voor het goede leven (vriendschap, liefde, erkenning, zorg).

Toelichting bij eindterm 3, als voorbeeld:

Nietzsche, Augustinus en Ubuntu

(pairing menu: *contrasterend en aanvullend*)

Alternatief I

Nietzsche (goed leven is als individu boven jezelf uitgroeien, Übermensch) versus **Augustinus** (goed leven is als zondige mens God loven) en **Ubuntu** (het goede leven is het opgenomen zijn in de gemeenschap van familie, stam en voorouders). Is het individu zichzelf genoeg (Ja Nietzsche, Nee Augustinus en Ubuntu) of anders gezegd is een relationele band noodzakelijk voor het goede leven.

Leerwinst leerlingen: ten eerste leert de leerling het contrast en ten tweede dat een westerse canonieke denker (Augustinus) hetzelfde antwoord geeft op de vraag of de mens aan zichzelf genoeg heeft als een niet-westerse en niet canonieke denker (waarmee de tegenstelling tussen westers en niet westers wordt gerelativeerd) en tenslotte dat Augustinus en Ubuntu weliswaar hetzelfde antwoord geven maar om verschillende redenen (tegen zwart wit denken).

Levinas en romantiek

(pairing menu: *contrasterend*)

Alternatief II

Levinas (voor een goed leven is afhankelijkheid en onafhankelijkheid van de ander beiden noodzakelijk) versus de **romantiek** (voor een goed leven moet de mens zijn eigen authentieke weg gaan en zich niet laten leiden door zijn omgeving).

Leerwinst leerlingen: pubers zijn een wandelende paradox. Elke leerling weet dat er andere leerlingen zijn die graag onafhankelijk willen zijn en dat imago in stand houden maar door en door afhankelijk zijn van het oordeel van de kudde. Dit paar geeft een goede kans op zelfreflectie en verder kan juist de introductie van een jood een goede opstap zijn voor de joodse filosofie. Het leren van de joodse filosofie met zijn eigen accenten maakt een leerling duidelijk dat de westerse traditie altijd een veelstromenland is geweest.